

A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI ISKOLÁK A XVIII. SZÁZADI MŰVELŐDÉSSEN¹

Mészáros András – Rathmann János,

az MTA doktora, egyetemi tanár   egyetemi tanár

Komensky Egyetem, Pozsony   MTA-SZIE Magyar felvilágosodás kutatócsoport

A *Ratio Educationis* közelgő évfordulóján bizonyára nagy figyelem fordul a XVIII. századi magyar művelődés egésze felé. Hogy a körülmények láttán meglepő emelkedést végső soron a „fény százada” hozta el hozzánk is, aligha vitatható.

A XVIII. század kultúrtörténete az utóbbi időben az érdeklődés homlokterébe került. Úgy tűnik, hogy a kutatások ilyen irányú fellendülése sok új információt hozhat még. A magyarországi tudomány- és filozófiatörténet szempontjából ez azért is fontos, mert pontosíthatók, esetleg megváltoztathatók lesznek azok a bevett klisék, amelyek csupán az 1772-es évet veszik tekintetbe a modern magyarországi szellemi élet kiindulópontjaként.

Alábbi írásunkban azt szeretnénk dokumentálni, hogy a felső-magyarországi iskolákban (a nagyszombati és a kassai jezsuita egyetemen, valamint a pozsonyi, a késmárki, a löcsei és az eperjesi evangélikus líceumokban) már korábban beindultak olyan folyamatok, amelyek megelőlegezték a magyarországi tudomány modernizációját. Azt is szeretnénk demonstrálni, hogy ezekben az intézményekben a multikulturalizmus (azaz

a magyar, a német és a szlovák elem együttléte és együttthatása) megtermékenyítő szerepet töltött be.

Szemléltetni szeretnénk, hogy ebben az emelkedő tudományosságot életre hívó korban Felső-Magyarország nemegy területen impulzust adott az országnak, megtette az első lépéseket. Nem érdektelenek tehát a méltán kiemelt erőfeszítések máig elgondolkodtató tanulságai.

Tanulmányunk elején meghatározzuk, milyen iskolahálózattal találkozunk ezen a területen. Utána bemutatjuk a legjelentősebb természettudományos kezdeményezéseket, majd pedig azt, hogyan terjedt el a kantianizmus az evangélikus iskolákban.

Felső-Magyarország iskolai hálózatának kialakulása egyidős a reformáció terjedésével. (Itt természetesen azokról az iskolákról lesz szó, amelyek a tudományosság és a filozófiaoktatás szempontjából számításba jönnek.) Művelődéstörténeti szempontból annyit kell megjegyezni, hogy ott főként a szabad királyi városok evangélikus német polgársága a maga képére alakította ezeket az intézményeket, amelyekben, a középkori káptalani iskolák modelljét követve, a „*schola maior*” szintjén filozófiát és teológiát is oktattak. Ezeknek a városi iskoláknak a többsége (Besztercebányán, Körmöcbányán, Selmecebányán, Iglón, Késmárkon, Lőcsén, Trencsénben, Eperjesen, Bártfán, Kassán) persze csak gimnáziumi szintig jutott el. A

---

¹ A cikk megírásához azok a kutatások adtak alapot, amelyeket Rathmann János a pannonhalmi főapátság könyvtárában található Paintner-gyűjtemény könyvei és kéziratai alapján, ill. a pozsonyi és a késmárki evangélikus líceum könyvtárában található kötetek alapján végzett; Mészáros András a szlovákiai evangélikus líceumok könyvtárainak, valamint a budapesti Széchényi Könyvtár anyagainak vizsgálatára épített.

XVII. században, amikor a protestáns iskolák működését hivatalosan is korlátozták, mégis gyakran előfordult, hogy a jezsuita „ellenőrök” felháborodottan mutattak rá: a tilalom ellenére egyes evangélikus iskolákban logikai szemináriumokat tartanak. A XVII. század második felétől datálható a harmadik – akadémiai – szint kiépítése azokban az intézményekben, ahol egyrészt a tradíció megléte, de legfőként a magisztrátus és az egyházi előjáróság jóakarata lehetővé tette a filozófia és a teológia oktatását. Ezt az iskolatípust nevezték az evangélikusok líceumnak. Ekkorra már kialakult az a protestáns iskolarendszer, amely a XIX. század közepéig alig változott. Mivel a protestáns kollégiumok és líceumok elsősorban papnevelő intézetek voltak, a különbség a teljes és nem teljes szervezetszerű iskolák között abban rejlett, hogy míg az egyszerűbb szervezetű, nem teljes iskolában a teológia közvetlenül a latin grammatikára épült, addig a teljes szervezetszerűben (a líceumban) a grammatikai tanulmányok után következett a poétika, a retorika, azután a filozófia és végezetül a teológia. Evangélikus líceum működött a XVII. századtól Pozsonyban, Késmárkon, Löcsén és Eperjesen.

A XVI. századtól katolikus – városi plébániai – iskolák is működtek ugyanazokban a városokban, amelyekben evangélikus líceumokkal találkozhattunk. Ezt az iskolarendszert a század végétől a Ratio Studiorum (1599) előírásai határozták meg. 1635-ben Pázmány Péter megalapította Nagyszombatban a jezsuita egyetemet, amely bölcsészeti és teológiai karral indult. Még a XVII. században kibővült jogi karral, majd Mária Terézia elrendelte az orvosi kar létrehozását is. A nagyszombati intézményt követve alakult meg 1657-ben a kassai egyetem, amely hasonló tanrenddel dolgozott, mint a nagyszombati. Kassán bölcsészeti és teológiai kar volt.

A protestáns és katolikus iskolák tanrendje, a tantárgyak egymásra épülése nyugat-európai minták átvétele, ezért nem találni

köztük jelentős különbségeket. Abban is megegyeztek, hogy az iskolák felsőbb szintjeinek tanárai általában külföldi egyetemeket végeztek. Az is azonos volt, hogy a filozófia oktatása mindenütt a teológiára való előkészítést szolgálta. A különbségeket az oktatás alapját adó tankönyvek kiválasztásában, az autoritások megnevezésében, a katolikus, illetve protestáns értelmezésekben, valamint a katolikus iskolarendszer központosított-ságában és a protestáns iskolák regionális szerveztségében találhatjuk meg.

A változást ebbe a rendszerbe a Ratio Educationis (1777) hozta be. Ez egyrészt pozitív, másrészt negatív hatással volt a felső-magyarországi iskolák működésére. A negatív jelenség abban mutatkozott meg, hogy a jezsuita rend betiltásával és az állami felügyelet megerősítésével párhuzamosan Felső-Magyarország elvesztette két egyetemét. A pozitív hatás abban nyilvánult meg, hogy az evangélikus líceumok gyors fejlődésnek indultak és országosan meghatározó szerephez jutottak. A pozsonyi, a késmárki, a löcsei és az eperjesi líceum neveli ki a magyar, a német és a szlovák evangélikus értelmiségiek legjelentősebb részét a XIX. században.

A jezsuiták helyét a legtöbb helyen a piaristák foglalták el, akik megtartották saját iskoláikat is. Nagygyimnáziumot vezettek Nyitrán, Podolinban, Privigyén, Szepesbélán, Breznóbányán és Pozsonyszentgyörgyben, akadémiajuk volt Nyitrán. Az ún. piarista felvilágosodás nem annyira a filozófiaoktatásban, mint inkább a természettudományok és a reáltudományok szerepének felértékelésében rejlett. A piaristák filozófiája egy eklektikus rendszer volt, amely eklektikusság egyébként megtalálható a korabeli magyarországi iskolai filozófia egészében is.

Az alapvető különbség a katolikus és az evangélikus iskolák között a XVIII. és XIX. század fordulóján talán abban rejlik, hogy míg a katolikus iskolai filozófusok megmaradnak a hagyományos metafizika mellett, az evan-

gélikusok elfogadják Kant filozófiáját, persze, főként annak erkölcsbölcseleti részét.

A Ratio Educationis nem változtatta meg számottevően a korábbi iskolastruktúrát, de erősen bevonta az államot az iskolák ellenőrzésébe. A magyarországi iskolaszervezet ezentúl is a következő volt: népiskolák – kis- és nagygymnázium – akadémia – egyetem. Az akadémiáknak volt két évfolyamos bölcseleti és két évfolyamos jogi tagozata. Ilyen intézményt kapott Pozsony és Kassa.

Az iskoláknak Magyarországon óriási szerepük volt a tudományos élet folyamatosságának megteremtésében. E funkciójukat egészen a XIX. század első harmadáig megőrizték. Persze ez a kontinuitás inkább az adott iskolák által adott teret jelentette. Vagyis a folyamatosság a hagyomány megőrzésével azonosult. A hagyománynak két alapvető típusa jelenik meg: az egyik a jezsuita, a másik az evangélikus iskolán belül. A jezsuita típus mögött a Ratio Studiorum húzódik meg, amely meghatározta mind a gimnáziumok, mind a két egyetem működését. A filozófia szempontjából ez azt jelentette, hogy a hagyományos diszciplínák (metafizika, etika, „theologia naturalis”) esetében a filozófia oktatói megmaradnak a skolasztikus szemlélet mellett, és a változások csakis a természettudományt (főként a fizikát és a matematikát) érintik. Ilyen összefüggésben az ún. piarista felvilágosodás annyiban jelentett további előrelépést, hogy a reáltudományokat előtérbe helyezték az oktatásban, valamint megelőlegezték a filozófiai nyelvújítást. Ezzel szemben az evangélikus tanárok külföldi (főként német) egyetemeken kapott „utánképzéssel” lépést tartottak a korabeli filozófiával.

A XVIII. század közepétől, s főként utolsó három évtizedétől a *természettudományos műveltség térhódításának* kezdetét figyelhetjük meg. Ez a folyamat ugyan ritkán lépte át az iskolák (akadémiák) falait, akárcsak a filozófiában, ám a Nyugaton már 100-150 éve elfogadott természettudományos ered-

mények átvétele (edíciók, fordítások kompilált tankönyvek formájában) mégis eredménynek számított. Ugyanis ezáltal a későbbi önálló alkotó tudományosság alapjait építették, illetve építették ki, ennek reményében is szorgoskodtak. Ez a lendület ugyan megtorpant a XVIII-XIX. század fordulóján, de a hullám hatásában még így is felszínre tudott hozni egy olyan nagy tudóst, mint *Bolyai János*. A világos ítéletű kortársak szemében e kor hőse – pl. Mozart Sarastrójának mintaképe – a fellendülő szakaszban még egy *Born Ignác*, *Segner András* és *Hell Miksa* lehetett. Úgy tűnt, a gyorsan felvirágzó hírlapkiadás és folyóirat-irodalom² mellett a tudós társaságot is hamarosan megalapítják, hiszen ennek az ügyei *Bessenyei Györgytől* és *Bél Mátyástól*, *Fischer Dénesen át Révai Miklósig* nemegy lelkes pártfogóra találtak.

Az oktatás nyelve minden iskolatípusban a latin maradt ugyan,³ de nem voltak eredménytelenek *Révai Miklós* nyelvújító és magyarázatra törekvő fáradozásai, bár kéziratban ránk marad utolsó levelei borúlátóak.⁴

A (természet)tudományos és filozófiai fellendülés három területen volt szembetűnő: a Nagyszombati Egyetemen, a felső-magyarországi evangélikus liceumokban, majd

² A magyar sajtó fejlődésében az 1705-ös és az 1792-es évszámokat szokták megadni a kezdet, illetve a fellendülési csúcst jelzésére. E két dátum között 18 lap volt Magyarországon, s ezek fele magyar nyelven jelent meg. A Nova Posoniensia (1721) jórésztben *Bél Mátyás* kezdeményezésére kezdett megjelenni, amelynek volt természettudományos ismeretterjesztő rovata is. (Dezsényi 1948) Ide tartozik Pozsony nagy publicisztikai hagyománya, amely a következő évtizedekben bontakozott ki (Pressburger Zeitung 1764-től). *Born Ignác* bányászati-termesztudományi folyóirata (1775) nagy sikernek számított.

³ Az iskolai latin nyelvű oktatás hosszú továbbélését mutatja egy, a Pannonhalmi Főpátsági Könyvtár archívumában található kéziratot, amely *Betzelt Ferenc* tanár úr logika szemináriumán tartott *Metaphysica* c. előadásainak leírata. *Betzelt, Franciscus: Metaphysica. Posonii 1800.* 225 pp. 118. H. 20.

⁴ *Révai Miklós* levele [Paintner] Mihálynak, amelyben a magyar irodalomtörténet megírását sürgeti. L.: Főpátsági Könyvtár Pannonhalma 10aE28/16.

a Selmecbányai Akadémián, persze időbeni egybeesés nélkül.

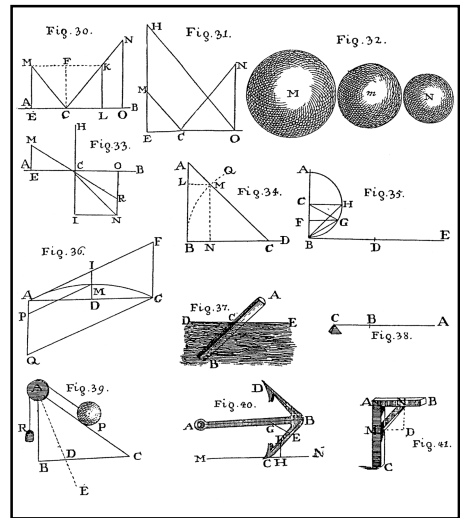
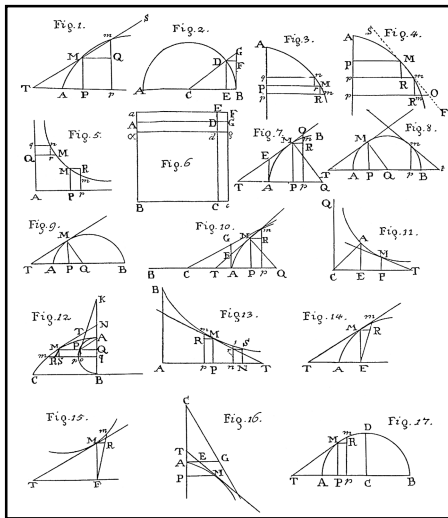
A felső-magyarországi iskolák közül az 1750-es évektől a nagyszombati jezsuita egyetemen is tesznek lépéseket a természettudományos műveltség modernizálása felé. 1750 körül látszólag még semmi sem változott: az egyetem ceremóniái (magiszterek, doktorok avatása) a hagyományos módon zajlott. A tartalomban, például a doktori témákban, s parallel a tantárgyak rangsorában rejtett, de észrevehető változás megy végbe, a reáliák javára. Ezt mutatja a doktori témák fennmaradt kéziratossjegyzéke.⁵ A jó ideig a Béccsel és Graz-cal éppen csak lépést tartó, az ottani irányokat követő egyetem matematikusai és részben fizikusai néhány évtized alatt áttörnek a hagyományt, a leibnizi matematikai analízis, illetve a newtoni fizika híveivé és terjesztőivé válnak. Ez annál is nagyobb eredmény, mivel Nagyszombatban – vagy Kassán – nem alakulhattak ki tudományos iskolák, miként Bazelben vagy Berlinben, s ezért az elért teljesítmények nemegyes jeles munkatársakból álló és huzamosan együtt kutató – iskola csúcsteljesítményei.

Nem új értékelés, hogy a nagyszombati egyetem a matematikában lépett előre leginkább. Ám ha ezt elfogadjuk, az eddiginél jobban kell becsülnünk azt az egy-két nemzedéket, amely ezt az utat képes volt bejárni.

A „régii nagyszombati matematikusok” szerepére és a művelődéstörténetben elfoglalt helyére *Sárközy Pál* az 1930-as években mutatott rá: rövid tanulmányában (*Sárközy 1933*) szakszerű leírást adott a nagyszombati egyetem több matematikus generációjának működéséről és eredményeiről. A neves nagyszombati matematikusok műveit és egymásra gyakorolt hatásukat ma áttekintve,

kirajzolódik az a tudománytörténetileg is jelentős folyamat, amelynek csúcspontját *Makó Pál* neve fémjelzi. A *Berzeviczi Henrik* és *Dubovszky János* nemzedékéből – az 1650-es évektől az 1710-es évekig –, majd a *Jánosi Miklós* és *Lipsics Mihály* generációján át – 1700 és 1760 között – *Hell Miksához*, *Ivancsics Jánoshoz* és *Makó Pálhoz* vezet az út, akit még Nagyszombatban követ a sokoldalúan összegző *Horváth Keresztély János*. Közülük *Dubovszky 100 év* lemaradását pótolva adja ki az első magyar trigonometriai táblát, *Lipsics Mihály (1703–1765)* pedig megírja hazánkban az első algebrát (*Algebra sine analysis speciosa, Cassoviae 1738*) a kor színvonalán, majd nagyszombati professzorként jelenik meg matematikai műve (*Tractatus Mathematicus 1744*). *Hell Miksa (1720–1792)* – kitűnő edíciói mellett – önálló algebrát ad ki. Az *Ivancsics János–Reviczky Antal* szerzőpár megjelenteti az első nagy összefoglaló matematikai „vezérkönyvet”, *Makó Pál (1724–1793)* pedig új fejezetet kezd a hazai történetben első analízis-könyvével (*Makó 1768*). *Makó* érdemeit a közép-európai matematikatörténet szakértői már méltatták és részletekbe menően ábrázolták. Nézetünk szerint azonban ma nem azt kellene latolgatnunk, vajon pontos definíciót adott-e a differenciálhányadosról, vagy hogy miért a sorbafejtést vélte az integrálás módszerének, hanem inkább azt, hogy nem sokkal *Leonhard Euler* után – hazánkban először – képes volt az új tudományról világos összefoglaló könyvet írni és jó pár eredeti fizikai alkalmazással (a rugalmas ütközés, a fénytörés és -visszaverődés jelenségeivel) mindezt példákon szemléltetni. Az utóbbiakat a nagy *Jakob Bernoulli* példáját követve végzi el. Álljon itt *Makó* néhány fontos, könyve függelékében közölt ábrája.⁶ *Makó* az *1. ábrán* (amelyet a későbbi irodalom is használt) az M m görbe szelőjével és a differenciálhányados viszonyával kapcsolatos fogalmi nehézségeket szemlélteti.⁷

⁵ *Elementa opticae, honorii... philos. Magistrorum a rhetorica Tyrnaviensis dicata, dum in ... univ. Tyrn. Promotore Andrea Schmidthauer suprema aa. II. et phil. laurea ornatur. Tyrnaviae, 1750. 74. I.* (Idézi: *Csapodi 1946. 86-87.*)

1. ábra • Makó Pál analíziskönyvének ábrái

Horváth Keresztély János (1732–1799), aki a kortárs magyar filozófusok közül még a legismertebb volt Közép-Európában, szintén írt matematikai tankönyveket, ám ezek már Makó és mások mintáin alapultak, jól alkalmazva azok didaktikus világosságát és gazdag példatárát (pl. *Elementa matheseos*, Tomulus I-II. Tyrnaviae 1773), amelyben dicsérettel szól Makóról.⁶

A fizika tudományában hasonlóan voltak előrelépések, bár Segner kivételével az új tételek, találmányok a XIX. századra tevődnek át (Jedlik). A newtoni rendszer elfogadása és népszerűsítése némi „harccal”, kisebb vitákkal járt, s a végső impulzust – úgy tűnik – *Boscovich* Newton- és Leibniz-interpretációja adta. *Radics Antal* (1725-1773), aki filozófus, fizikus és matematikatanár is volt Nagyszombatban, külön kötetet szentelt a Boscovich-féle

„természetfilozófiának”: *Introductio in Philosophiam naturalem theoriae P. Rogerii Boscovich* címmel. Hasonló szellemben írta általános fizikáját is.

Makó is, Radics is fizikájában végleg szakít a kartezianizmussal, Newton és a heliocentrizmus természetes módon jelenik meg a fizikájukban (Makó 1765), a fizika és a filozófia elkülönítése azonban csak fokozatosan megy végbe munkájukban: Radics a maga fizikáját – tradicionális módon – még metafizikai, természetfilozófiai traktátussal vezeti be.

Műveiket újraolvasva látható, hogy Radics és Makó Newton-interpretációja sajátos utat járt be, és gyenge pontjaik is voltak. Radics a maga fizikatankönyvében módszertanilag Boscovich Newton-interpretációját követi, annak szellemessége és eredetisége nélkül (például a fényről, a hőről, a tüzről szóló leírá-

⁶ Az ábrákhoz fűzött magyarázatát lásd: Prolegomenon, 8. Coroll. (In: Makó 1768.)

⁷ Makó műve Boscovich és Euler tanulmányainak ismeretéről és feldolgozásáról tanúskodik (lásd pl. a *Prolegomenon* 6. o. fejezetéseit és citátumát). Az a tény, hogy Makó szükségét érezte felhívni a figyelmet, hogy adott példaháromszögnél a szelő és a görbe közötti különbség nem elhanyagolható, s itt geometriában szokásos szigorra van szükség, itt az ábrán szereplő szakaszok infinitézimálisok (azaz a számi-

⁸ „e laudata R. P. Mako compendiaria Matheosos Institutione in Physica nostra citatos...” Joanne Bapt. Horváth: *Elementa Matheseos* c. műve geometriát, algebrát tartalmaz, magasabb matematika kevés benne (263. o. az ellipszis leírása). A zárzó a Makó-féle matematikára mint forrásra hivatkozik.

sait), ő is kvalitatív leírásokat alkalmaz. Filozófiailag ebből nem futhatta többre, mint egy spekulatív atomizmusra (eklektikusan rakva össze Wolff és Boscovich gondolati elemeit).

A newtonizmus mint új fizikai rendszer tehát – mint *Zemplén Jolán* pregnánsan kimutatta (Zemplén 1964) – befogadást nyert a fizika hazai tanárainál, s ebben – úgy látjuk – a nagyszombati fizikusoknak jeles szerepük volt. A késés nem mondható relatíve nagy. Az azonban szerintünk megállapítható, hogy nem a newtonizmus egésze, vagyis nem a newtoni felvilágosodás-eszmék teljessége nyert befogadást. A nagyszombatiak energikus Newton-közvetítője, P. Boscovich ugyanis wolffianus filozófus, és az egész tereziánus szellemi irányítás (pl. Svieten) wolffi inspirációkra épít, ezt látva adott helyzetre és történelmi szituációra a legalkalmasabbnak. Wolff alapján is lehetett persze nálunk előre lépni, ám ő mégiscsak a német felvilágosodás első – és nem a felső – szakaszát képviselte.

Míg a nagyszombati egyetemen az is nagy átorientálódást jelentett, hogy a teológián túl természettudományi és természettudományos kérdésekkel is foglalkozni kezdtek, addig a selmecebányai Akadémia tanárainak törekvései a természettudományok új alkalmazási módjaira, vagyis új műszaki eljárások kikísérletezésére irányultak. E törekvések sikerei túlmutattak az országhatárokon mind az oktatást, mind a kutatást tekintve (Kosáry 1996). A korban – a XIX. század közepéig – a fémkohászat volt a legfontosabb, s bizonyos ezért itt csillantak fel a legfényesebb nevek (*Born Ignác* és *Ruprecht Antal*, az amalgámozási eljárás kidolgozásában). A bányászatot elősegítő találmányokban és az eljárások tudományos megalapozásában is nagy előrelépések történtek: *Hell József Károly* „levegőgépe” (Luftmaschine 1770) európai hírvé vált, csakúgy, mint *Poda Miklós* tankönyve és *Christoph Delius* *Bányaműveléstana* (2. ábra).

2. ábra • Christoph Delius
Bányaműveléstana

A természettudományok és a filozófia-oktatás kapcsolatát már érintettük, a továbbiakban azt mutatjuk be, hogyan modernizálódott a művelődésben a filozófia oktatása.

A *filozófiai felvilágosodás* egyik ismérve a *Kant filozófiájához való viszony*. Tudjuk, hogy Kant a katolikus iskolákban (főként a királyi akadémiákon) a jogfilozófián keresztül jelenik meg, de csak a XIX. század első harmadának végén *Csatskó Imre* és *Virozsil Antal* munkássága révén. A református iskolák a kezdeti gyors elfogadás ellenére ambivalens módon, sőt visszautasítóan viszonyulnak Kanthoz. Gondoljunk csak *Rozgonyi József* antikantianizmusára Losoncon és folytatólagosan Sárospatakon. Az evangélikus iskolákban azonban Kant rendszere (és a különböző kantianus eszmeáramlatok, főként *J. F. Fries* filozófiája) fokozatosan felváltja Wolff eklektikus bölceletét. Ez az átállás a XVIII. század végén indul meg és a XIX. század első harmadában le is zárul. Ezt az időszakot követően az evangélikus líceu-

mok és gimnáziumok filozófiatanárai – külföldi iskolázottságuk és az adott iskola hagyományai nyomán is – már a kantianus gondolatrendszer közvetítik diákjaiknak.

Kik voltak azok, akik ebben a folyamatban szerepet vállaltak? Elsőként *Severini János* (1716–1789) nevét kell megemlíteni, aki 1755-től 1789-ig volt a selmecbányai gimnázium tanára, és hallei tanulmányai során megismerkedett Wolff-fal (vele később is levelezésben maradt). Az általa oktatott filozófia jellegéről posztumusz kiadott tankönyve – *Philosophia rationalis seu logica*, Schemnizii 1789 – alapján nyerhetünk képet. Ebben a tankönyvben megjelennek a kor ismert gondolkodói (Baumeister, Gottsched, Dalham, Feder, Wolff), továbbá azok is, akiknek a hatása felismerhető a szövegben: Leibniz, Locke, Wolff, Kant. A legnagyobb hatással Locke volt Severinire, de Severini nemegyszer utal *A tiszta ész kritikájára*, és bár evangélikus tanár volt, megjelenik a könyvben a leghatásosabb antikantianus, Horváth Keresztély János is.

Severini hatása valószínűleg nem maradt meg az iskola falai között, mert Selmecbányán találkozunk Kant védelmezőjével is. 1793-ban itt jelent meg *Ambrózy Sámuel* szerkesztésében az első magyarországi latin nyelvű protestáns egyházi és iskolai folyóirat, az *Annales novi ecclesiastico-scholastici evangelicorum aug. et helvet. Confessionis in austria monarchia*. Igaz, hogy csak három évfolyama jelent meg nyolc kötetben, de ebben hozták nyilvánosságra az evangélikus iskolák 1790-es évekbeli új tanterveit. A mi szempontunkból érdekes az az anonim recenzió, amelyet a lap 1-2. számában publikáltak. Ez Rozgonyi József *Dubia de initiis...* című antikantianus művét bírálja, Kant mellett foglalva állást. Az ismeretlen szerző Rozgonyi fejére olvassa, hogy nem értette meg Kantot, és bizonyítja, hogy Hume, illetve Kant filozófiája között nagy eltérések vannak. Kantot a „*mi Kantunk*”-nak nevezi, ami

azt jelzi, hogy a kritikai filozófiának már ekkor nagy visszhangja volt a protestáns körökben.

Sorrendben a következő evangélikus gondolkodó *Johann Samuel Fuchs* (1770-1817), aki 1796-tól 1809-ig volt a löcsei líceum tanára. Filozófiai művei (*Institutiones logicae*, Leutschoviae 1800, *Elementa iuris naturae*, Leutschoviae 1802-1803, *Philosophia moralis*, Leutschoviae 1805) Kant részleges hatásáról tanúskodnak. Helyenként megjelenik bennük Kant terminológiája, valamit azok a kantianus nézetek, amelyek határt szabnak a spekulációnak a tapasztalat területén. Eközben csupán egyetlen alkalommal említi Kant nevét. Jogfilozófiáját a szabadságjog értelmezése határozza meg, miszerint cselekedeteinkben belső elhatározás, nem pedig külső kényszer vezethet bennünket.

Kanka Dániel (1776-1850) 1804-től 17-ig a selmecbányai evangélikus gimnázium rektora, 1822-től 1844-ig a bécsi evangélikus teológiai intézet dogmatikatanára volt. 1806-os tervezetében (*Programma breve, observationes de praesenti scholarum evang. A. C. Hungariae statu complectens*, Schemnizii) azt ajánlja, hogy a filozófiát az evangélikus iskolákban Kant nyomán lenne célszerű tanítani. *Farkas András* (1770-1836) 1797-től volt a rozsnói evangélikus gimnázium rektora; az általa kidolgozott tanterv szerint a logikát, a pszichológiát és az antropológiát egyaránt Kant művei alapján adta elő.

Eperjesen *Carlowszky Zsigmond* (1772-1821) volt az, aki bizonyos korlátozásokkal behozta a tanításba Kant filozófiáját. Carlowszky viszonya Kanthoz nem egyértelmű: nézeteit csak abban a mértékben fogadta el, amennyiben nem ütköztek ismeretelméleti realizmusával. Ebben az összefüggésben Carlowszky álláspontja rokon vonásokat mutat Horváth Keresztély János jezsuita tanár Kant-bírálatával (*Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Kritik der reinen Vernunft*, Budae 1797). Carlowszky logikatankönyve (*Logica*, Cassoviae 1815,

1820) abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy első 98 oldalán a logika történetét (benne a magyarországi logika történetét is) tárgyalja. Könyvében átveszi az a priori és az a posteriori megismerés megkülönböztetését, de az apriorizmus értelmezése sajátosan Kantétől eltérő.

A pozsonyi líceumon is korán megjelenik Kant filozófiája. *Fábr István* (1750-1817) Leibniz monadológiáját és Kant ismeretelméletét próbálta ötvözni a tanításban. Kantra támaszkodik, amikor a külvilág objektív létének elismerése mellett azt állítja, hogy az objektumot nem ismerhetjük meg saját valójában, és maradéktalanul elfogadja Kantot abban, hogy az időt és a teret szubjektivizálja és a tapasztalás előfeltételének tartja. Leibniziánus azonban a monaszok értelmezésében, ebben hasonló állásponton volt, mint előtte Carlowitzky János vagy később *Petőcz Mihály*.

Fabri tanítványa és Pozsonyban a tanszéken követője *Zsigmondy Sámuel* (1788-1833) volt, akinek a művei (akárcsak Fábriéi) kéziratban maradtak. Zsigmondy már egyértelműen kantianus álláspontot foglal el. Azt állítja, hogy csupán a jelenségeket ismerhetjük meg, mégpedig a megismerés formális előfeltételein, a tér- és időformákon keresztül. Metafizikai nézeteiben is kantianus, hiszen magát a metafizikát is úgy definiálja, mint azon dolgokról szóló tudományt, amelyeket a priori lehetséges meghatározni.

Tudott, hogy a Ratio Educationis életbe léptetése után megnövekedett az evangéli-

kus líceumok szerepe a protestáns iskolahálózatban belül. Az is köztudott tény, hogy az öt legfontosabb magyarországi evangélikus líceum közül négy – Pozsony, Késmárk, Lőcse és Eperjes – Felső-Magyarországon volt. A filozófia oktatásában mindegyiken a kanti filozófia vált meghatározóvá. Sőt, a kantianizmus a többi evangélikus gimnáziumot is meghódította (itt és most csak Selmecbánya és Rozsnyó példáját hoztuk fel). Ebben a korban még a latin a filozófia nyelve is, hiszen a magyarországi filozófiai nyelvújítás csak ekkor kezdődik, és az evangélikus iskolák a XIX. század harmincas éveiben térnek át a magyar nyelvű oktatásra. Emiatt gyakran háttérbe szorul az a tény, hogy ezekben az intézményekben mind a tanárok személyében, mind pedig a diákság összetételében három nemzettel és kultúrával, a magyarral, a némettel és a szlovákkal kell számolnunk. Vagyis a multikulturalizmus és az evangélikus iskolákra jellemző nagyobb világnézeti tolerancia vezetett a filozófia modernizációjához. Ennek jelentős társadalmi következményei is voltak, hiszen ezek az iskolák nevelették ki a későbbiekben a reformkor és a szabadságharc sok jelentős szereplőjét *Irányi Danieltől Kerényi Frigyesen át Kossuth Lajosig*.

Kulcsszavak: *Ratio Educationis, magyarországi iskolák, iskolarendszer, jezsuita egyetem, káptalani iskolák, protestáns iskolák, evangélikusok, líceumok, piaristák, népis-kolák, newtoni fizika, matematikai iskolák, filozófiaoktatás*

IRODALOM

- Csapodi Csaba (1946). Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Századok. 86-87
- Dezsényi Béla (1941). *A magyar hírlapirodalom első százada 1705-1805*. Budapest
- Kosáry Domokos (1996). *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó (3. kiadás), Bp.
- Makó, P. (1765). *Compendiaria physicae*. Vindobonae
- Makó, P. (1768). *Calculi differentialis et integralis institutio*. Vindobonae

- Mészáros István (1968). *A magyar nevelés története*, Budapest
- Radics, Antonio P.: *Introductio in Philosophiam naturalem theoriae P. Rogerii Boscovich e Societate Jesu*. Buda, Landerer (é. n.)
- Radics, Antonio P. (1770). *Physica Generalis*. Tyrnaviae
- Sárközy Pál (1933). *Nagyszombati régi matematikusok*. Pannonhalma
- Zemplén Jolán (1964). *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Budapest